

В49

2119

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

Вінс Вікторія Анатоліївна

УДК 159.922.73

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ВІКОВОЇ КРИЗИ
ПІДЛІТКАМИ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРИТ
ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310098

Київ – 2003
БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Хомич Галина Олексіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
докторант кафедри психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Савчин Мирослав Васильович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Булах Ірина Сергіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
доцент кафедри психології.

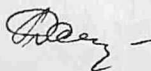
Провідна установа: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН
України, лабораторія психології соціально
дезадаптованих неповнолітніх, м. Київ.

Захист відбудеться "18., червня 2003 року о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано „14” травня 2003 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Соціально-економічна криза, політична нестабільність, вимушена зовнішня і внутрішня міграція населення, руйнування традиційних виховних заходів у закладах освіти, нівелювання дієвості молодіжних організацій, моральних засад сім'ї посилили феномен сирітства і поставили його у центр уваги держави та освітянського середовища. Цей феномен є показником неблагополуччя родини і нездоленості життя тієї категорії дітей, які виховуються у дитячих закладах інтернатного типу. Впродовж останнього десятиліття державна освіта активно намагається вирішувати питання, пов'язані з фостерінгом, опікуномством, всиновленням та реорганізацією виховних сирітських закладів, зокрема шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що забезпечують можливість життєіснування нездолених дітей.

Виховання дітей в закладах освіти інтернатного типу зумовлює виникнення такого психологічного явища, як втрата (депривація) міжособистісних взаємодій з батьківським середовищем, котре позначається на їх особистісному розвитку. Тому сьогодні особливо актуальною для вікової і педагогічної психології є проблема психічного розвитку та особистісного становлення дітей-сиріт, зокрема підліткового віку, що пов'язано з особливостями переживання ними вікової кризи.

Підліткова криза, на відміну від криз інших вікових етапів, значно гостріша і триваліша, а нерівномірний і гетерохронний характер психофізіологічного та особистісного розвитку підлітка призводить до утворення таких внутрішніх позицій, які не можуть бути реалізовані в умовах соціальної депривації. При цьому, внутрішня позиція підлітка, яка пов'язана з прагненням бути і вважатися дорослим, зіштовхується з дією зовнішніх депривуючих факторів, під впливом яких загострюються його переживання, актуалізуючи соціогенні потреби у розумінні, визнанні і прийнятті. Саме депривація цих внутрішніх позицій та неможливість їх задоволення визначає специфічні труднощі переживання підліткової кризи дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Внаслідок різнобічного аналізу наукових робіт психологів визначено, що психічна депривація індивіда є станом, який виникає у ситуації тривалого незадоволення його життєво важливих потреб (Й.Лангмєйєр, З.Матсєйчек). Цей стан визнається одним із найскладніших та руйнівних симптомів негативного впливу виховання за відсутності сімейних взаємодій на особистісне зростання дітей, особливо у період підлітковості (Л.І.Божович, Дж.Боулбі, Л.С.Виготський, І.В.Дубровіна, В.С.Мухіна, О.М.Прихожан, Н.М.Толстих, Т.І.Юферева). До того ж, сучасні дослідження переконливо свідчать, що у закритих дитячих закладах відсутні умови для компенсації так званого "деприваційного синдрому", наслідком якого є підвищення тривожності, страх, невпевненість у собі, агресивність, низька мотивація досягнення (А.Кадушін, О.І.Казакова, І.О.Коробейников, В.М.Слущкий, В.М.Ослон, Є.Г.Трошихіна, І.А.Фурманов, А.Б.Холмогорова, Л.М.Шипицина).

Аналіз досліджень, присвячених вивченню емоційних переживань в умовах психічної депривації, показує, що на різних етапах онтогенезу вивчалися особливості емпатійних взаємин (Л.П.Виговська), специфіка переживання самості та

самоствердження (Л.П.Осьмак), ставлення до образу Я (Я.О.Гошовський) та вплив дефіциту значущих трансакцій на розвиток комунікативних здібностей (Н.І.Карасьова). Сучасним соціальним запитам відповідають роботи вчених, присвячені психосоціальному розвитку дітей, які перебувають у прийомних сім'ях (заміщувальної опіки) (Г.М.Бевз), особистісним зрушенням вихованців, що є наслідками переживання ними тривалої соціально-психологічної депривації (Г.О.Хомич) та шляхи надання психологічної допомоги депривованій особистості (А.Й.Капська та ін.). Стосовно періоду дорослішання констатовано, що підлітки школи-інтернату проявляють емоційну нестійкість, схильність до непередбачуваних афектів, напругу при встановленні нових контактів, немотивоване почуття провини, підвищену конформність. Такі характеристики свідчать про наявність соціальної дезадаптації, незахищеності перед труднощами життя та втрату звичного образу взаємодій (В.М.Гарбузова, М.М.Коренєв, С.О.Левенець). Однак, досліджень соціального розвитку особистості цього віку в умовах психічної депривації, спеціально спрямованих на вивчення особливостей переживання підліткової кризи, нами не виявлено.

Сьогодні актуалізується використання досягнень практичної психології у наданні професійної допомоги депривованим підліткам, які тривалий час перебувають у дитячих закладах закритого типу, де часто спостерігається відсутність або наукова необґрунтованість програм виховання і навчання, спрямованих на компенсування дефектів психічного розвитку. Актуальними залишаються пошуки шляхів оптимізації особистісного розвитку підлітків, позбавлених батьківського впливу, їх соціалізації в суспільстві та активне включення в провідну діяльність. Тому досить гостро для педагогічної спільноти постає вирішення питань конструктивних взаємодій з депривованими підлітками під час переживання ними етапів вікової кризи.

Отже, соціальна значущість та недостатнє вивчення проблеми переживання вікової кризи підлітками, що залишилися без опіки батьків, й обумовили вибір теми дослідження "Психологічні особливості переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджена з планом науково-дослідної роботи кафедри практичної психології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, затверджена вченою радою університету (протокол № 8 від 29.03.2000р.) та Радою з координації психолого-педагогічних досліджень АПН України (протокол №8 від 29.10.2002р.).

Об'єкт дослідження – процес становлення особистості у підлітковому віці.

Предмет дослідження – особливості переживання вікової кризи підлітками в умовах депривації сімейної взаємодії.

Мета дослідження полягає у здійсненні психологічного аналізу переживання вікової кризи і динаміки ціннісних ставлень депривованих підлітків (опосередкованих ситуацією кризи) та розробці корекційної програми актуалізації позитивних емоційних міжособистісних взаємодій.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення:**

- переживання вікової кризи підлітком, як закономірний процес його індивідуального розвитку, спрямоване на структурування ціннісних ставлень і характеризується образом дорослості, рівнем соціальної адаптованості та динамікою цих ставлень;

- ситуація депривації особистісного розвитку підлітка провокує появу негативних симптомів вікової кризи, корекцію яких можна здійснювати шляхом організації емоційно насиченої конструктивної соціальної взаємодії.

У відповідності з поставленою метою та висунутими гіпотезами визначені основні завдання дослідження:

1. Обґрунтувати теоретичні і методичні підходи до вивчення проблеми підліткової кризи.
2. Дослідити типологію переживань вікової кризи депривованими підлітками.
3. Дати порівняльну характеристику образу дорослості як результату ціннісних ставлень підлітків, які виховуються в сім'ї і в школі-інтернаті.
4. Розробити та реалізувати корекційну програму, що актуалізує соціогенні потреби самоприйняття та самореалізації особистості підлітка школи-інтернату в процесі позитивних емоційних міжособистісних взаємодій.

Методологічною та теоретичною основою дослідження виступили психогенетичний підхід та вчення про закономірності та детермінацію розвитку психіки (Л.І.Божович, О.В.Запорожець, Г.С.Костюк, М.І.Лісіна, С.Д.Максименко), системний підхід у вивченні функціонування і розвитку особистості (Б.Г.Ананьєв, П.К.Анохін, Л.І.Анциферова, Б.Ф.Ломов), положення про діалектичну єдність процесів індивідуалізації та соціалізації у формуванні особистості підлітка (К.А.Абульханова-Славська, Г.С.Костюк, Н.Ю.Максимова, М.В.Савчин), нормативні моделі психічного розвитку підлітка (І.Д.Бех, Л.І.Божович, І.С.Булах, Л.С.Виготський, Т.Д.Марцинківська), основні положення концепції критичних періодів у рамках культурно-історичної теорії (П.П.Блонський, Л.С.Виготський, К.М.Поліванова) та теорії діяльності (Д.Б.Ельконін, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн), вчення про життєві кризи особистості (Л.І.Анциферова, Ф.Є.Васильюк, О.А.Донченко, Т.М.Титаренко), розвиток особистості в умовах психічної депривації (Л.І.Божович, І.В.Дубровіна, Й.Лангмейєр, З.Матейчек, В.С.Мухіна, Л.П.Осьмак, А.М.Прихожан, Н.М.Толстих, Г.О.Хомич).

Методи дослідження: теоретичні – системний аналіз, порівняння та узагальнення; емпіричні - включене спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, біографічний метод, тестування, констатуючий та формуючий експерименти; статистичні – аналіз середніх величин, кореляційний аналіз. В інтерпретаційних цілях використовувалось графічне моделювання.

Головною **базою** дослідної роботи виступають загальноосвітня школа № 4 І-ІІІ ступенів, гімназія, загальноосвітня школа-інтернат І-ІІ ступенів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування м. Переяслава-Хмельницького Київської області.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному виявленні кризових

переживань підлітків школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:

- вперше досліджено соціально-психологічні характеристики особистості депривованого підлітка в процесі переживання вікової кризи; особливості прояву соціально-психологічної адаптованості та її інтегральних показників (емоційна комфортність, самоприйняття та прийняття інших, внутрішній і зовнішній контроль);
- визначено зміст поняття переживання підліткової кризи, виділені його критерії (соціально-психологічна адаптованість, інтегральність самоставлень, адекватність Я-образу) та їх показники;
- обґрунтовано типологію переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату (нормативний, ситуативний, депривований);
- подальший розвиток отримало наукове уявлення про становлення Я-концепції та її основних детермінант у підлітковому віці;
- розширено наукове уявлення про почуття дорослості як центральне утворення підліткової кризи, яке детермінує специфіку ціннісних ставлень підлітка, який виховується в умовах тривалої депривації батьківських взаємодій.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що апробований пакет психодіагностичних методик може бути використаний практичними психологами як загальноосвітніх шкіл, так і шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування для виявлення зрушень в особистісному розвитку підлітків у період переживання ними вікової кризи. Розроблена та експериментально перевірена коригуюча програма, спрямована на актуалізацію соціогенних потреб самоприйняття та самореалізації підлітків школи-інтернату, може бути застосована працівниками виховних дитячих закладів закритого типу при моделюванні безпечного освітнього середовища школи та психологами цих закладів для забезпечення психологічного супроводу учнів підліткового віку у складний для них період переживання вікової кризи.

Вірогідність і надійність отриманих результатів забезпечувались методологічним і теоретичним обґрунтуванням вихідних позицій; послідовною реалізацією теоретичних положень; застосуванням методу системного аналізу до вивчення особливостей переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату; використанням комплексу методів у відповідності до предмету, мети і завдань дослідження; репрезентативністю вибірки досліджуваних; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих результатів, застосуванням методів математичної статистики.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися і отримали схвалення на звітних наукових конференціях Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди (Переяслав-Хмельницький, 1999-2002 рр.); на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Психологія життєвої кризи особистості: теорія і практика" (Київ, 2000); на інформаційно-методичному семінарі "Психологічні зустрічі" (Переяслав-Хмельницький, 2000); на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика" (Київ, 2002); на педрадах

та обласних нарадах керівників шкіл-інтернатів (м. Переяслав-Хмельницький, м. Канів, 2002).

Результати дослідження впроваджувались у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи-інтернату I-II ступенів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. (довідка № 189, від 18.10.2002 року) та загальноосвітньої школи-інтернату I-III ст. для дітей-сиріт та дітей, позбавлених опіки батьків м. Канів Черкаської області (довідка № 156, від 4.09.2002 року), а також у навчальному процесі студентів факультету педагогіки та психології, що навчаються за спеціальністю „Практична психологія”, Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди (довідка № 6957, від 9.12.2002 року).

Публікації. Зміст та результати роботи відображено у 6 одноосібних публікаціях, серед яких 5 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, у матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що нараховує 174 найменування, і додатків. Основний зміст дисертації викладено на 172 сторінках комп'ютерного набору, робота містить 12 таблиць і 6 рисунків загальним обсягом 11 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі викладено актуальність теми дослідження, висвітлено її розробленість у вітчизняній і зарубіжній психології; визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, теоретико-методологічну основу; висвітлено наукову новизну, практичне значення дисертації, наведено дані про апробацію, впровадження та структуру роботи.

У першому розділі “Теоретичні підходи до вивчення особливостей підліткової кризи в умовах психічної депривації” охарактеризовано основні положення теорії криз; диференційовано поняття психологічна криза у контексті психології особистості та психології розвитку; проаналізовано зміст та структуру підліткової кризи як переходу від молодшого шкільного до підліткового віку; розкрито зміст критичних переживань підлітків в умовах психічної депривації.

Теорію криз, яка з'явилася у другій половині ХХ ст., ряд зарубіжних вчених сприймають як продовження вчення про стрес (К.Істам, Р.Скот, В.Сміт, А.Ховард). Інші автори у стресі вбачають лише негативні ознаки, а у кризі - позитивний потенціал особистісного росту (Дж.Каплан, Л.Рапопорт). Однак визнання деякими дослідниками факту, що криза одночасно може нести у собі як загрозу для особистості, її цілісності та рівноваги, так і стимул для росту і актуалізації, фактично свідчить про спільне в теорії криз (С.Брендон, А.Дарбонне, Дж.Каплан, Дж.Якобсон).

Поняття кризи у контексті психології особистості представлено як стан перешкоди, неможливості задоволення суб'єктом певних життєвих проблем (Л.І.Анциферова, Ф.Ю.Василюк, Л.П.Гримак). У сучасних концепціях життєвих

криз особистості, критичний період протікає у формі декількох послідовних фаз, які характеризуються суб'єктивними симптомами (почуттям тривоги, розгубленості, безпорадності, провини) та різними способами адаптації - методом спроб і помилок, переоцінкою цінностей, захисними реакціями (П.П.Горностай, О.А.Донченко, С.Б.Семичов, Т.М.Титаренко).

В рамках психології розвитку, зокрема, у руслі культурно-історичної теорії, поняття криза виступає як феномен розвитку і тісно пов'язане з поняттям перехідних періодів. Психологічним змістом вікової кризи вважається суб'єктивізація (привласнення) індивідом новоутворень попереднього стабільного періоду (Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін, К.М.Поліванова).

Прихильники теорії діяльності презентували кризу як наслідок неправильного виховання, як поведінковий синдром критичного періоду (О.М.Леонт'єв, С.Л.Рубінштейн, В.В.Давидов та ін.), внаслідок чого в 50-70-х роках ХХ ст. криза інтерпретувалась як несприятливий синдром переходу від одного віку до іншого (Л.І.Божович, Т.В.Драгунова, М.І.Лісіна). Це означало, що при продуманому цілеспрямованому керуванні процесом виховання, кризи у розвитку дитини можна уникнути.

Наше дослідження будувалося в межах культурно-історичної концепції, за якою криза є закономірним періодом перетворення соціальної ситуації розвитку, коли новоутворення попереднього періоду сприяють руйнуванню старої соціальної ситуації розвитку і провокують утворення нової.

Фундаментальні роботи з проблеми психології розвитку підлітка (П.П.Блонський, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, О.М.Леонт'єв, А.О.Смірнов, Д.Б.Ельконін) були поштовхом до появи двох взаємопов'язаних напрямів досліджень: вивчення провідної діяльності особистості цього віку та аналіз соціальної ситуації її розвитку (О.Г.Асмолов, Т.А.Гаврилова, В.В.Давидов, Т.В.Драгунова, І.В.Дубровіна, В.О.Крутецький, К.М.Поліванова, А.В.Толстих, А.М.Прихожан, А.В.Петровський, Д.Й.Фельдштейн та ін.). Однак, аналіз наукових праць дозволяє зробити висновок про недостатність теоретичних та експериментальних досліджень, присвячених вивченню специфіки переходу особистості від дитинства до дорослості.

У концепціях зарубіжних вчених першої половини ХХ ст. проголошувалася ідея необхідності появи зовнішніх та внутрішніх конфліктів у підлітковий період (П.Блос, Е.Еріксон, К.Левін, А.Фрейд, С.Холл), але на основі результатів емпіричних досліджень (60-80-х рр. ХХ ст.), цей вік почав характеризуватися як відносно благополучний, як період "безкризового розвитку", а вікова криза - як нормальне явище (Дж.Адельсон, Е.Доуан, Ф.Елкін, Дж.Коулмен, Дж.Мастерсон, Д. та Дж.Оффер, М.Руттер, У.Уістлі).

Точки зору вітчизняних психологів розходяться від сприймання всього підліткового періоду як однієї неперервної кризи (Л.І.Божович, Д.М.Крилов, А.М.Прихожан, С.К.Масгутова) - до підкреслення можливості безкризового протікання підліткового періоду (М.Кле, Дж.Коулмен, Ф.Райс, М.Раттер, Х.Ремшмідт); від розуміння кризи лише як результату неадекватних виховних впливів (Л.І.Божович, Т.В.Драгунова, О.М.Леонт'єв, Д.Й.Фельдштейн) - до оцінки її

як необхідного і закономірного етапу психічного розвитку (Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін).

Узагальнення різних наукових позицій показало, що єдиної думки відносно основних аспектів психологічного змісту підліткового віку не існує. Це стосується провідної діяльності цього вікового періоду, його центральних новоутворень, а також питання про віднесення даного відрізка онтогенезу до стабільного чи критичного періоду. Центральним новоутворенням підліткової кризи визнається почуття дорослості, яке детермінує нове ставлення молодшого підлітка до себе і до світу дорослих (Т.В.Драгунова, Д.Б.Ельконін).

Проаналізувавши ряд наукових положень провідних концепцій вчених ми обґрунтували зміст поняття переживання підліткової кризи. Так, переживання (у межах теорії діяльності) розглядається як внутрішня інтелектуально-вольова робота по відновленню втраченого у критичній ситуації сенсу буття (Ф.Ю.Василюк, В.К.Вілонас, Л.П.Гримак, О.М.Леонтьєв та ін.). Представники культурно-історичної концепції поняття переживання розуміють як внутрішнє ставлення особистості до того чи іншого моменту діяльності, як своєрідну проекцію соціальної ситуації розвитку (Л.С.Виготський, Л.І.Божович). Виходячи з цих позицій, зміст кризи, як моменту зламу, полягає у перетворенні дитиною одного способу переживання середовища на інший. При цьому, визначаючи зміст переживання підлітком вікової кризи, ми виходили з концепції суб'єктності С.Л.Рубінштейна, за якою переживання, як специфічний аспект свідомості, є особливим утворенням, в якому особистісний аспект виступає домінуючим. В переживаннях людини відображається специфічність прояву її індивідуального життя. Отже, переживання вікової кризи підлітком розглядається нами як закономірний процес його індивідуального розвитку, що спрямований на структурування ціннісних ставлень під впливом відкритої ним нової ідеальної форми (почуття дорослості).

В першому розділі представлена також проблема переживання підліткової кризи дітьми, що залишилися без опіки батьків, тобто тривалий час перебувають в ситуації соціальної депривації. Наслідками негативного впливу деприваційного синдрому дослідники вважають: нервово-психічні розлади, дисциплінарні порушення, бродяжництво та різні форми агресії (М.Н.Коренєв, С.О.Левенець, В.М.Арбузова); відсутність навичок продуктивного спілкування, поверховість контактів (В.С.Мухіна, С.Г.Трошихіна); психологічне відчуження від інших людей (А.М.Прихожан, Н.М.Толстих); низький рівень самоприйняття, конформність, залежність від інших (Н.К.Радіна, І.А.Фурманов); зміщення статево-рольових орієнтацій підлітків та дифузність самоприйняття (Я.О.Гошовський); загострення акцентуацій, невротичні зрушення (С.Я.Корпіловська, С.І.Подмазін, О.І.Сибіль, Г.О.Хомич); адиктивність, соціальну дезадаптованість (Н.Ю.Максимова).

Перебуваючи в умовах психічної депривації, підліток постійно стикається з критичними ситуаціями, які вимагають внутрішньої роботи. Крім того, цей процес ускладнюється власне віковими критичними переживаннями, коли під час переходу до підліткового віку змінюється спосіб переживання суб'єктом середовища. Ці положення стали визначальними в пошуках адекватних емпіричних методів та побудові стратегії експериментального дослідження.

У другому розділі – “Виявлення психологічних особливостей переживання вікової кризи депривованими підлітками” – обґрунтовано методичні прийоми та процедура дослідження особливостей переживання вікової кризи депривованими підлітками, проаналізовано конкретні методики виявлення особливостей динамічних проявів підліткової кризи; здійснено кількісний і якісний аналіз результатів констатуючого експерименту щодо структури емоційно-ціннісних самоставлень, особливостей самооцінювання, рефлексії реального та ідеального Я; формування образу дорослості інтернатських підлітків, на основі чого виявлено типи переживання вікової кризи в умовах депривації батьківської взаємодії.

В результаті проведеного теоретичного аналізу були виділені *критерії та показники* переживання вікової кризи підлітками:

- 1) соціально-психологічна адаптованість (прийняття власного соціального статусу, прийняття інших, емоційна комфортність, інтернальність, прагнення переживання);
- 2) інтегральність самоставлень (самоповага, самоінтерес, очікуване ставлення інших, аутосимпатія);
- 3) адекватність Я-образу (чіткість уявлень, диференційованість образу-Я, зв'язок між Я-реальним та Я-ідеальним, рівень домагань).

Організація констатуючого експерименту в умовах школи-інтернату ускладнювалася наступними факторами: негативним впливом тривалої психічної депривації на розвиток особистості підлітка; різноманітністю та варіативністю індивідуальних проявів протікання підліткової кризи; неоднозначністю наукових підходів до вирішення проблеми вікових криз, а саме інтерпретації їх змісту, структури та вікових меж.

У зв'язку з тим, що моніторинг критичного віку, тобто простежування у часі його основних етапів та ознак, може стати умовою для підтвердження гіпотези про його логічну структуру, наше дослідження будувалося на основі поєднання лонгітюдного та поперечних зрізів.

Емоційно-ціннісне ставлення до себе та рівень внутрішніх дій по відношенню до себе або готовність до таких дій вимірювалося нами за допомогою тесту-опитувальника (В.В.Столін, С.Р.Пантилеев). Оскільки соціальна ситуація розвитку в критичні періоди презентує відкриття дитиною нової ідеальної форми, що змінює її ставлення до навколишнього і до самої себе, модифікація методики Дембо-Рубінштейн, здійснена А.М.Прихожан для дослідження реального та ідеального “Я” особистості, була використана нами саме з метою конкретизації ставлення підлітків до майбутнього і теперішнього. Для дослідження відношення між Я-реальним та Я-ідеальним була обрана модифікація методики С.А.Будассі.

Діагностика адекватності переживань підлітка і усвідомлення ним особливостей своєї особистості здійснювалася нами за допомогою “Шкали соціально-психологічної адаптованості” (СПА), розробленої американськими психологами К.Роджерсом і Р.Даймондом та адаптованої Т.В.Снегірровою. Для визначення певних типів переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату враховувались також результати вільних і структурованих самоописів та біографічних відомостей про вихованців школи-інтернату.

Вивчення емоційно-ціннісного ставлення до себе підлітків, що виховуються у школах-інтернатах для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у порівнянні з їх ровесниками із сім'ї, виявило наступні особливості:

- відносно низький рівень показників інтегрального почуття „за” чи” проти” власного Я у депривованих підлітків (65,19% проти 85% у підлітків із сім'ї, в одиницях накопичених частот), що, відповідно, свідчить про наявність серед них більшої кількості дітей з негативним ставленням до себе;

- низький рівень самоінтересу депривованих підлітків на рівні внутрішніх дій на адресу “Я” (39,52% проти 72,52%) суперечить загальному високому показнику аутосимпатії (62,7% проти 75,82%) та самоінтересу (71,33% проти 72,59%) на макрорівні: загострення суперечностей такого роду сприяє розвитку та поглибленню внутрішніх конфліктів, формуючи “комплекси” як свого роду захисти;

- відносно високий рівень саморегуляції підлітків школи-інтернату (65,11%) на фоні домінування почуттів “проти” власного Я та низького рівня саморозуміння (43,51% проти 75,59%) говорить про негативні зрушення у їх особистісному розвитку;

- байдуже ставлення до позитивної думки про себе інших людей як підлітків школи-інтернату (24,27%), так і сімейних (41,48%), що часто провокує важковиховуваність, свідчить про прагнення реалізувати уявлюваний образ дорослості у нових ситуаціях та визначити межі своєї дорослості;

- низький рівень самоприйняття (50,67% проти 70,67%), самоповаги (47,05% проти 74,56%), самовпевненості (45,58% проти 60,69%) та саморозуміння (43,51% проти 75,59%) підлітків школи-інтернату. Вказану картину специфічного розвитку депривованих підлітків наочно демонструє гістограма, створена на основі порівняння кількісних показників елементів мікро- та макроструктури самоставлення підлітків зі школи-інтернату та сім'ї (рис.1).

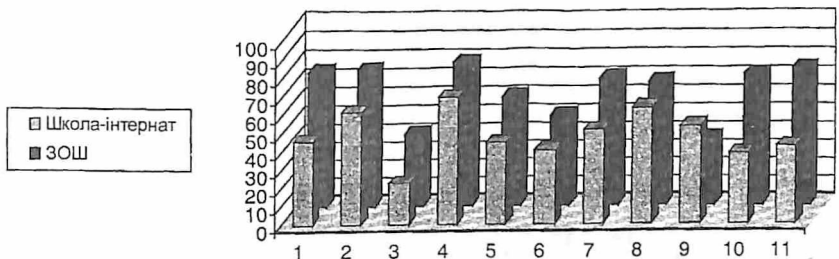

Рис. 1. Гістограма структури самоставлення підлітків із сім'ї та школи-інтернату

Умовні позначення: 1 – самоповага; 2 – аутосимпатія; 3 – очікування позитивного ставлення інших; 4 – самоінтерес; 5 – самовпевненість; 6 – ставлення інших; 7 – самоприйняття; 8 – самокерівництво; 9 – самозвинувачення; 10 – самоінтерес; 11 – саморозуміння.

Вивчення таких структурних компонентів Я-концепції як Я-реального та Я-ідеального, взаємоперехід яких відображає специфіку перехідного періоду в умовах сімейної взаємодії та її депривації, показало такі психологічні особливості:

- недиференційована самооцінка притаманна половині депривованих підлітків (53% проти 20% у сім'ї), адекватну самооцінку з тенденцією до завищення було зафіксовано лише у третини інтернатських дітей (33% проти 77%), неадекватно низька самооцінка зустрічається у незначній частині підлітків в обох вибірках (7% - в інтернаті проти 3% - у сім'ї), що свідчить про невідповідність кількісних показників загальної самооцінки у підгрупі підлітків школи-інтернату віковій тенденції до диференціації самооцінки у зв'язку з лабільністю структури ієрархії мотивів або зі змістом Я-ідеального;

- кількісні показники реального образу Я (суб'єктивні уявлення про розум, характер, авторитет серед однолітків, власні практичні вміння, зовнішність та впевненість у собі), у підлітків зі школи-інтернату в середньому вищі, ніж у підлітків із сім'ї (рис. 2). На фоні недиференційованої самооцінки це свідчить, що суб'єктивізація нової психологічної характеристики молодшого підлітка (у нашому випадку уявлюваного образу дорослості) ще не відбулася, тобто ще не відбулася рефлексія власних можливостей і не суб'єктивувались досягнення попереднього стадіального періоду (тобто молодшого шкільного віку);

- кількісні показники рефлексивного аналізу ідеального образу Я за усіма згаданими шкалами у середньому значно вищі, ніж у їх однолітків із сім'ї (рис.3), що свідчить про некритичне та нереалістичне ставлення дітей до своїх можливостей, а, отже, про суперечність образу дорослості, що у подальшому житті ймовірно (внаслідок або невдалих спроб підлітків інтернату реалізувати уявлюваний образ "Я", або рефлексування розриву між ідеальним Я-образом та реальністю своїх досягнень) детермінує низьку самооцінку і може призвести до фрустрації.

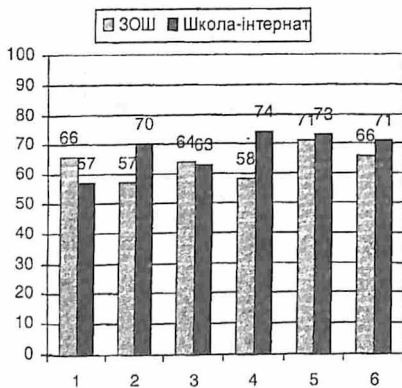

Рис. 2. Гістограма самооцінок особистісних характеристик підлітків (образ реального Я)

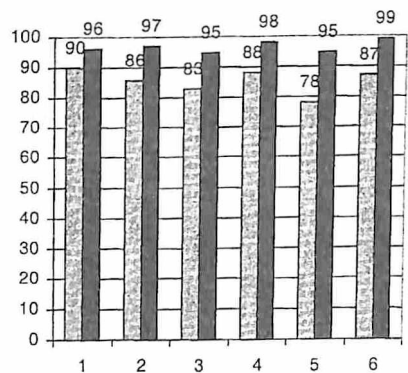

Рис.3. Гістограма самооцінок особистісних характеристик підлітків (образ ідеального Я)

Умовні позначення: 1 – осмислення інтелектуальних можливостей і здібностей; 2 – розуміння характеру; 3 – осмислення свого авторитету серед однолітків; 4 – оцінка практичних умінь; 5 – самоприйняття власної зовнішності; 6 – самооцінювання впевненості у собі

Аналіз ступеня диференційованості рівня самооцінки (реального образу Я) та рівня домагань (ідеального образу Я) в обох групах досліджуваних виявив:

- взаємоперехід реальної та ідеальної форм розвитку (що є специфічним для критичного періоду) у депривованих підлітків характеризується нечіткістю та недиференційованістю уявлення свого ідеального Я-образу та груповою ідентифікацією;
- суб'єктивізація досягнень попереднього вікового періоду та рефлексія власних можливостей підлітків школи-інтернату, ймовірно, мають інші вікові межі, а перехід реальне-ідеальне на фоні психічної депривації завершується значно пізніше або гальмується на певному етапі кризи.

Використання критеріїв соціально-психологічної адаптованості підлітків школи-інтернату, дало можливість виявити наступні її особливості:

- переважна більшість депривованих підлітків має низькі індекси соціально-психологічної адаптованості (92% проти 48% сімейних дітей), у незначній частині підлітків школи-інтернату індекси перебувають в межах норми (4% проти 24%) або мають високі показники (4% проти 28%), що може бути адекватною реакцією на невдачі або свідчити про зрушення у сфері суб'єктивних переживань дітей;
- інтегральні показники соціально-психологічної адаптованості свідчать про їх статистично значущу перевагу (у сімейних підлітків), що є підставою для констатації соціально-психологічної незрілості підлітків школи-інтернату як основного показника психічної депривації;
- аналіз кореляційних зв'язків між інтегральними показниками показав значимість впливу оточуючих дорослих, що за умов соціальної депривації сприяє формуванню негативної ідентичності (зв'язок між прийняттям інших те емоційною комфортністю $r = 0,50$);
- відносно низький рівень самоприйняття депривованих підлітків (66 проти 76) поряд з однаковою кількістю учнів із середнім рівнем самоприйняття (88% проти 80% у сім'ї за ϕ^* -критерієм Фішера) свідчить, що фактор психічної депривації не стільки зменшує можливість росту позитивного самоприйняття, скільки провокує негативне самоприйняття;
- експериментальне підтвердження отримала гіпотеза про наявність залежності від інших та очікування зовнішнього контролю у депривованих підлітків, що свідчить про іншу поведінкову насиченість образу дорослості.

На основі виділених критеріїв та інтерпретації даних експериментального дослідження нами було виявлено **типи** переживання вікової кризи підлітками:

I тип - *нормативний* (достатньо висока соціально-психологічна адаптованість до зміни в соціальній ситуації; компенсаторні тенденції у ставленні до самого себе і вимог довкілля; високий рівень самоприйняття; емоційна комфортність; переважання внутрішнього контролю над зовнішнім; характерним є інтегральне почуття "за" власного Я; тенденція до завищеної самооцінки; позитивний зв'язок між Я-реальним та Я-ідеальним, наявність диференційованих уявлень про реальні досягнення);

II тип - *ситуативний* (соціально-психологічна адаптованість в межах норми; в цілому позитивне ставлення до себе, недиференційованість ставлення до інших;

невизначені тенденції у соціальних очікуваннях; амбівалентність у переживанні емоційного комфорту та зовнішньої опіки; ситуативне ставлення до думки інших (в залежності від референтності); недиференційована самооцінка; слабкий зв'язок між уявленням свого ідеалу і реальними рисами);

III тип – *депривований* (соціально-психологічна дезадаптованість, яка проявляється у адекватній реакції на неуспіх у навчанні, проблеми у стосунках з однолітками, вчителями; емоційний дискомфорт; визнання зовнішнього контролю і опіки, як норми буття; пристосування до зовнішніх умов, оцінок оточуючих; відносно високий рівень саморегуляції; низький рівень самоінтересу на фоні яскраво вираженої аутосимпатії; низький рівень самоприйняття, неадекватно низька самооцінка; недиференційованість уявлень майбутнього, групова ідентифікація (фіксація на “Ми” образі).

Аналіз даних констатуючого експерименту дозволив зробити висновки про те, що домінування серед підлітків школи-інтернату третього типу переживання вікової кризи зумовлюють необхідність актуалізації депривованої потреби у самоприйнятті та самореалізації шляхом організації емоційно насиченої міжособистісної взаємодії.

У **третьому розділі** – “Система корекційної роботи з подолання негативних проявів вікової кризи у підлітків школи-інтернату” – розкрито умови та особливості організації формування позитивного ставлення до себе підлітків школи-інтернату, розкрито особливості становлення потреби у саморозвитку підлітків експериментальних груп; проаналізовано динаміку профільних характеристик депривованих підлітків, включених у ситуацію значущої взаємодії.

На основі проведеного теоретичного аналізу літературних джерел, емпіричного досвіду та експериментального дослідження ми виділили провідні напрямки формування навичок конструктивного вирішення критичних ситуацій підлітками, що виховуються у дитячих закладах закритого типу. До них відносяться: розвиток здатності підлітків до самопізнання і саморозуміння; забезпечення високого рівня самоприйняття; навчання способам зняття емоційного напруження і конструктивного вираження агресії; формування навичок ефективної взаємодії з іншими людьми; розвиток навичок прийняття компетентних рішень і відповідальності за власний вибір.

Відповідно до виділених напрямків корекційної роботи з депривованими підлітками, у формуючому експерименті вирішувались наступні завдання:

- 1) ампліфікація (підсилення) позитивного ефекту депривації значущих потреб, яка викликана кризою (використання суперечливих тенденцій на рівні особистісних проявів, а не подолання симптомів кризи);
- 2) формування запиту на самозміну, саморозвиток підлітків, що виховуються у несприятливій ситуації розвитку – в умовах депривації батьківської взаємодії.

Суть формуючого експерименту полягала в активній підтримці та сприянні процесу саморозвитку депривованих дітей, що, на нашу думку, допоможе знайти у середовищі їх існування ті можливості, спираючись на які можна закласти основи особистісно-емоційної захищеності, виробити психологічні вміння самопомоги і безпечної взаємодії з іншими, а, значить, підвищити рівень їх самооцінки, самоприйняття і самоставлення в цілому.

Враховуючи вікові особливості дітей, які були включені до формуючого експерименту, умови школи-інтернату, характерні для звичайних дитячих закладів закритого типу та відсутність батьківської позиції у виховному процесі, нами була складена корекційна програма, яка реалізовувалась на підготовчому та основному етапах.

Експеримент (підготовчий та основний етапи) проводився у двох класах. Контрольна група включала також два класи. Підготовчий етап проводився впродовж місяця (по два заняття на тиждень); на основному етапі експерименту, який тривав сім місяців, було проведено 18 занять (по 1,5 години кожне) із частотою один раз на тиждень.

На підготовчому етапі: були відібрані діти, які, за нашими даними, глибоко переживали депривацію сімейної взаємодії за двома і більше показниками; створені експериментальні умови для актуалізації знань про себе; продумані засоби, за допомогою яких можна сформувати впевненість у собі, прагнення до успіху, налагодити взаємостосунки з однолітками та дорослими.

Робота у напрямку актуалізації знань про себе спиралася на такі методичні заняття, під час яких у процесі індивідуальних і групових бесід, самозвітів та аналізу описів дитинства відомих людей активно стимулювався процес рефлексії, самопізнання. Цій меті також слугувало заохочення підлітків до ведення особистих щоденників, написання ними творів на такі теми: “Хто Я? Який Я?”, “Що я знаю про себе?”, “Що я люблю і ненавиджу?”, “Коли, у яких ситуаціях я відчуваю себе дорослим”, “Що я умію?”, “Людина, якою я захоплююсь», “П’ять людей, яких би я запросив (другий варіант – “не запросив би”) на день народження” тощо.

Основний етап формуючого експерименту (жовтень 2001 - квітень 2002 року) включав наступні компоненти:

- *вступну частину*, де корекційні заходи були спрямовані на вивчення психологічного запиту підлітків, обговорення регламенту зустрічей та встановлення правил групи;
- *власне корекційний етап*, на якому: у підлітків формувалося позитивне ставлення до свого Я-образу, незалежно від модальності зовнішніх оцінних характеристик; створювалися спеціальні умови для задоволення потреби у визнанні і прийнятті суб’єктом цілісного образу самого себе, незалежно від ситуативних переживань та очікувань.

Передбачалось підвищення рівня загальної соціальної компетентності та поглиблення церцепції у комунікаціях з однолітками.

Основними формами роботи з підлітками під час проведення *вступної частини* основного етапу корекційної роботи були: тематичні розповіді, психотехнічні прийоми та психогімнастичні вправи, які переслідували мету: згуртувати дітей, знизити їх тривожність, підвищити впевненість у собі та створити сприятливий емоційний фон.

Впродовж роботи з депривованими підлітками (під час власне корекційного етапу) вирішувались наступні завдання: 1) усвідомлення підлітками важливості тих чи інших якостей людини; 2) розвиток адекватного бачення цих якостей; 3) зниження негативного впливу депривуючої ситуації.

Наші заняття включали психотехнічні прийоми та вправи, спрямовані на створення атмосфери довіри та на оптимізацію ціннісних ставлень.

У ході проведення планових занять використовувались методики, які вимірюють рівень усвідомлення суб'єктом думки про нього з боку оточуючих. На заключному етапі експерименту проводилися рефлексивні самоописи, результати яких обговорювались у групі. Організовувались групові самозвіти учнів у формі анонімних "послань", які адресувались всім учасникам групи. По закінченню проводилося обговорення у групі (за бажанням).

Дані про особливості динаміки емоційно-ціннісного ставлення до себе підлітків школи-інтернату на початковому та завершальному етапах формуючого експерименту були отримані нами за допомогою використання опитувальника самоставлення В.В.Століна та С.Р.Пантилєєва. Проведення цієї методики в експериментальній та контрольній групах після експерименту зафіксувало показники розвитку самоставлення, які представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісні показники розвитку самоставлення підлітків експериментальної та контрольної груп (в одиницях накопичених частот, %)

Шкали	Експериментальні групи		Контрольні групи	
	"початковий етап"	"кінцевий етап"	"початковий етап"	"кінцевий етап"
Інтегральне почуття "за" чи "проти" власного Я	55,33	74,33	49,00	55,33
Самоповага (I)	44,67	71,33	44,67	58,67
Аутосимпатія (II)	62,67	77,33	47,00	62,67
Очікування позитивного ставлення від інших (III)	17,67	39,67	27,33	27,33
Самоінтерес (IV)	71,33	79,54	49,67	71,33
Самовпевненість (1)	47,67	65,67	47,67	53,33
Ставлення інших (2)	32,00	61,33	38,67	43,67
Самоприйняття (3)	50,67	70,67	34,33	34,33
Самокерування, самопослідовність (4)	60,33	64,67	64,33	72,67
Самозвинувачення (5)	60,67	43,33	60,67	81,67
Самоінтерес (6)	34,33	54,67	38,67	48,67
Саморозуміння (7)	43,33	68,67	43,33	21,33

Спеціально організований коригуючий вплив сприяв підвищенню показників самоставлення підлітків експериментальних груп порівняно з контрольними групами (відмінність достовірна на рівні 0,01), тобто переважна більшість учасників експерименту на момент його закінчення позитивно ставилась до себе, у структурі їх ставлення до себе переважало почуття "за" власного Я. Так, у підлітків

експериментальних груп вдвічі зросло очікування позитивного ставлення інших, причому як на рівні макроструктури самоставлення (39,67% проти 17,67%), так і на рівні внутрішніх дій на адресу Я або готовності до таких дій (61,33% проти 32,00%). До позитивних зрушень можна віднести підвищення рівня саморозуміння (68,67% проти 43,33%), самоповаги (71,33% проти 44,67%), самоприйняття (70,67% проти 50,67%), а також зниження рівня самозвинувачення (43,33% проти 68,67%).

Внаслідок проведеної серії цілеспрямованих корекційних заходів, зміст яких враховував психологічні запити дітей та їх побажання, були відмічені позитивні зрушення у напрямку актуалізації провідних потреб – у самореалізації та самовдосконаленні. Це проявлялося у підвищенні рівня саморозуміння, самоповаги та самоінтересу, що, в свою чергу, сприяло адекватним поведінковим реакціям та урізноманітненню модальності емоційного розвитку.

Гармонізації зазнали такі компоненти Я-концепції, як Я-реальне і Я-ідеальне. Про це свідчило усвідомлення підлітком меж своєї дорослості, яке включало: здатність самостійно приймати рішення; вміння самостійно змінювати рольові позиції; позитивне ставлення до себе та до оточуючих; мотивування своїх рішень.

Таким чином, внаслідок активної міжособистісної взаємодії впродовж формуючого експерименту у підлітків актуалізувався самоінтерес, підвищився рівень саморозуміння, позитивного ставлення до себе на основі утворення підтримуючих структур, куди входила не лише референтна група, а й реальний Я-образ, що підтвердило нашу гіпотезу та дозволило зробити загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату, яке полягає у розробці наукових положень про депривуючий вплив ситуації дефіциту або повної відсутності сімейної взаємодії на особистісний розвиток підлітка у період переживання ним вікової кризи; виявленні особливостей становлення образу дорослості підлітків школи-інтернату, як результату їх ціннісних ставлень; визначенні специфіки та типології переживання ними вікової кризи, а також розробці та експериментальній апробації коригуючої програми, спрямованої на актуалізацію депривованої потреби у самоприйнятті та самореалізації.

1. Психологічним змістом підліткової кризи визнається суб'єктивізація дитиною досягнень попереднього стабільного періоду на основі руйнування старої соціальної ситуації розвитку та інтеріоризації нових форм життєдіяльності. Підліткова криза характеризується динамікою переходу ідеальної форми (образу дорослості) у реальну (адекватну поведінку). Переживання вікової кризи підлітком ми визначаємо як закономірний процес його індивідуального розвитку, спрямований на структурування ціннісних ставлень під впливом відкритої ним нової ідеальної форми (почуття дорослості).

2. Критеріями та показниками переживання вікової кризи підлітками є соціально-психологічна адаптованість (прийняття власного соціального статусу, прийняття інших, емоційна комфортність, інтернальність, прагнення переживання),

інтегральність самоставлень (самоповага, самоінтерес, очікуване ставлення інших, аутосимпатія), адекватність Я-образу (чіткість уявлень, диференційованість образу-Я, зв'язок між Я-реальним та Я-ідеальним, рівень домагань). Переживання вікової кризи підлітками презентується трьома типами: нормативним, ситуативним, депривованим.

3. Наявність впливу батьківської взаємодії є провідним чинником психосоціального розвитку підлітка. Депривація цього чинника (дефіцит емоційного контакту з близьким дорослим через його відсутність або обмежене спілкування) провокує появу негативних симптомів вікової кризи: несформованість образу дорослості, недиференційованість уявлень значущих життєвих перспектив, високий рівень дезадаптованості, низький рівень самоприйняття та відсутність установки на самоцінність.

4. Серед основних особистісних характеристик депривованих підлітків виявлено:

- наявність внутрішніх конфліктів, що супроводжуються негативними зрушеннями, в першу чергу, в психоемоційній сфері; неготовність підлітків до аналізу власних думок та почуттів, до "інтроспективного" спілкування, відсутність установки на позитивну перцепцію свого Я (на фоні несформованості образу дорослості);
- формування "ми-образу", яке відбувається, здебільшого, шляхом ідентифікації (часто негативної) з однолітками, а подальша фіксація на ньому утруднює утворення якісного нового Я-образу;
- низький рівень самоінтересу на фоні яскраво вираженої аутосимпатії та відносно високий рівень саморегуляції на фоні домінування почуття "проти" власного Я; низький рівень самоприйняття;
- соціально-психологічна дезадаптованість, визнання зовнішнього контролю та опіки, кореляція між емоційною комфортністю та ставленням дорослих, стійкість рольових стереотипів.

5. У підлітків школи-інтернату домінує депривований тип переживання вікової кризи, який характеризується: соціально-психологічною дезадаптованістю, відсутністю прагнень відповідати очікуванням референтної групи (очевидно, в силу її несформованості); наявністю суперечності між досить високим рівнем вольвої регуляції поведінки підлітків та домінуванням залежності від зовнішнього контролю оточуючих; некритичністю оцінки власних досягнень та когнітивної самооцінки; переважанням негативних почуттів у ціннісних ставленнях до себе на фоні яскраво вираженої аутосимпатії; недиференційованістю уявлень майбутнього, що детермінує специфічність формування образу дорослості у підлітків.

6. Основною причиною негативних тенденцій у поведінці підлітків є невідповідність його потреб і умов виховання у дитячих закладах закритого типу, які передбачають обмеження суб'єктивного простору та вибору засобів комунікації, стандартизацію часового режиму, часто вимушену групову ідентифікацію.

7. Підлітки школи-інтернату, на відміну від їх ровесників із сім'ї, свій дорослий образ наповнюють неадекватними характеристиками, що викликає

фрустрацію мотивів, пов'язаних з формуванням образу Я і новими ціннісними ставленнями; спричинює агресивність, негативізм та поведінкові зрушення.

8. Подолання негативних наслідків переживання депривуючих впливів залежить, перш за все, від перетворення підлітка із об'єкта опіки на суб'єкта власного життя. В основі формування соціально-психологічної зрілості підлітка лежить його активно-позитивне ставлення до себе та соціальна компетентність.

9. Спеціально організована корекційна робота з депривованими підлітками кризового періоду, спрямована на актуалізацію соціогенної потреби самоприйняття та самореалізації, сприяє поглибленню перцепції у комунікаціях з однолітками та появі більш продуктивних способів взаємодії із дорослими; усвідомленню меж своєї дорослості; зниженню депривацій потреби у визнанні та актуалізації власних почуттів і переживань; реконструюванню раннього соціального досвіду; підвищенню рівня саморозуміння та позитивного ставлення до себе на основі утворення підтримуючих структур (включаючи Я-образ).

Адекватне використання суперечливих тенденцій в особистісному розвитку підлітка кризового періоду сприяє ампліфікації (посиленню) позитивного ефекту депривації значущих потреб, викликаних віковою кризою. Специфіка та особливості цього процесу є предметом наших подальших досліджень з даної проблеми.

Основний зміст дисертації відображено у наступних публікаціях автора:

1. Вінс В.А. До проблеми дослідження підліткової кризи // Психологія: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2000. – Вип. 11. – С.161-166.
2. Вінс В.А. Переживання кризових станів у перехідні періоди як проблема наукового пізнання // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інститут імені Григорія Сковороди: Науково-теоретичний збірник. Випуск 1. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – С.153-159.
3. Вінс В.А. Страх самовираження як один із показників підліткової кризи в умовах різних субкультур // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін. – К.: ТОВ “Видавництво “Сталь”, 2000 – Вип. 4(7). – С. 132-140.
4. Вінс В.А. Науковий аналіз переживань підлітків в умовах психічної депривації. // Психологія: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2002. – Вип. 18. – С.133-137.
5. Вінс В.А. Соціально-психологічна зрілість підлітків-школи-інтернату // Світло. – 2002. - №4. – С. 55-57.
6. Вінс В.А. Особливості самоставлення підлітка школи-інтернату // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 25-27 листопада 2002. – К.: Міленіум, 2002. – С. 187-191.

Вінс В.А. Психологічні особливості переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. - Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2003.

Дисертація присвячена розкриттю особливостей переживання підліткової кризи вихованцями школи-інтернату, які тривалий час перебувають в умовах депривації сімейної взаємодії. Виявлено, що утворення нових психологічних структур підлітка під час переживання ним вікової кризи ускладнюється депривуючою ситуацією розвитку, в основі якої лежить незадоволення життєво значущих потреб.

У роботі представлено аналіз науково-теоретичних концепцій вітчизняної та зарубіжної психології, присвячених вивченню специфіки переходу від дитинства до дорослості, розкриттю його змісту та структури. Розширено наукове уявлення про почуття дорослості як центрального утворення підліткової кризи, яке детермінує специфіку ціннісних ставлень підлітка. Визначено зміст та особливості переживання підліткової кризи та досліджено соціально-психологічні характеристики підлітка школи-інтернату в процесі її подолання. Виділено та обґрунтовано критерії (соціально-психологічна адаптованість, інтегральність самоставлень, адекватність Я-образу), їх показники та типологію (нормативний, ситуативний, депривований) переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату. Розроблено та апробовано коригуючу програму, спрямовану на актуалізацію соціогенної потреби самоприйняття та самореалізації депривованих підлітків.

Ключові слова: криза, підліткова криза, переживання вікової кризи підлітками, депривація, депривований підліток, почуття дорослості, емоційно-ціннісні ставлення, ідеальна і реальна форма розвитку, соціально-психологічна адаптованість, типи переживання підліткової кризи.

Винс В.А. Психологические особенности переживания возрастного кризиса подростками школы-интерната для детей-сирот и детей, лишенных родительского попечительства. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. - Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2003.

Диссертация посвящена раскрытию особенностей переживания подросткового кризиса воспитанниками школы-интерната, которые длительное время пребывают в условиях депривации семейного взаимодействия.

В процессе теоретического анализа научных концепций зарубежной и отечественной психологии, посвященных изучению специфики перехода от детства к взрослости, раскрыто содержание подросткового кризиса, который характеризуется динамикой взаимоперехода идеальной формы развития индивида (образ взрослости) и реальной (адекватное поведение), его структуру (предкритическая, собственно критическая и посткритическая фазы). Расширено

научное представление о чувстве взрослости как центральном образовании подросткового кризиса, которое детерминирует специфику ценностных отношений подростка. В работе указаны основные подходы отечественных психологов к интерпретации понятия переживания - в рамках культурно-исторической концепции, теории деятельности, концепции субъектности С.Л.Рубинштейна. Исходя из последней, определено содержание понятия переживания возрастного кризиса подростком как закономерного процесса его индивидуального развития, направленного на структурирование ценностных отношений под влиянием открытой им новой идеальной формы (чувство взрослости); выделены его критерии (социально-психологическая адаптированность, интегрированность самоотношений, адекватность Я-образа), их показатели.

В диссертационном исследовании представлены результаты экспериментального исследования базальных личностных характеристик подростков школы-интерната в процессе переживания ими возрастного кризиса. Обнаружено, что образование новых психологических структур подростка во время переживания им возрастного кризиса усложняется депривирующей ситуацией развития, в основе которой лежит неудовлетворение его жизненно важных потребностей. Дефицит эмоционального контакта подростка с близкими взрослыми ввиду их отсутствия или ограниченности общения, провоцирует у него появление негативных симптомов возрастного кризиса: несформированность образа взрослости, недифференцированность представлений значимых жизненных перспектив, высокий уровень дезадаптированности, низкий уровень самопринятия та отсутствие установки на самоценность. На основе выделенных критериев и интерпретации данных констатирующего эксперимента были выявлены типы переживания возрастного кризиса подростками школы-интерната – нормативный, ситуативный и депривированный. Количественный и качественный анализ результатов экспериментального исследования выявил распространенность депривированного типа переживания возрастного кризиса подростками, который характеризуется: социально-психологической дезадаптированностью, наличием противоречия между достаточно высоким уровнем волевой регуляции поведения и доминированием зависимости от внешнего контроля окружающих; некритичностью оценки собственных достижений и когнитивной самооценки; преобладанием негативных чувств в ценностных отношениях к себе; недифференцированностью представлений о будущем. Полученные результаты обусловили необходимость актуализации у подростков депривированных потребностей самопринятия и самореализации путем организации эмоционально насыщенного межличностного взаимодействия.

В исследовании излагается теоретически обоснованная система работы, направленной на оптимизацию переживания возрастного кризиса подростками школы-интерната: цель, ведущие направления, этапы и виды коррекционной работы; характеризуются психологические упражнения разработанной и апробированной психокоррекционной программы, которая была реализована на внеклассных групповых занятиях, в индивидуальных беседах. Анализ результатов контрольного исследования показал, что процесс организации позитивных

эмоциональных межличностных взаимодействий с подростками содействовал: углублению перцепции в коммуникациях с ровесниками, появлению более продуктивных способов взаимодействий с взрослыми; осознанию границ своей взрослости; снижению депривации потребности в признании и актуализации собственных чувств и переживаний; повышению уровня самопонимания и положительного самоотношения. На основе обобщения результатов проведенной коррекционной работы подтверждается целесообразность ее использования в учебно-воспитательном процессе в школах-интернатах для детей-сирот и детей, лишенных родительского попечительства.

Ключевые слова: кризис, подростковый кризис, переживание возрастного кризиса подростками, депривация, депривированный подросток, чувство взрослости, эмоционально-ценностные отношения, идеальная и реальная формы развития, социально-психологическая адаптированность, типы переживания подросткового кризиса.

Vins V.A. Psychological features of experiencing the age crisis by the teenagers of boarding-school for children-orphans and children deprived of paternal anxiety. – Manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of psychology. Speciality: 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. National Mikhailo Dragomanov pedagogical university, Kyiv, 2003.

The dissertation deals with the opening of features of experiencing of juvenile crisis by the pupils of boarding-school, which are found for a long time in the conditions of deprivation of domestic co-operation. It is exposed, that formation of new psychological structures of teenager during experiencing him an age crisis is complicated by the deprivational situation of development, in the basis of which the dissatisfaction of vitally meaningful necessities lies.

In the research the analysis of the scientific-theoretical conceptions devoted to the study of specific of transition from childhood to adulthood is presented, in foreign and native psychology, exposed its content and structure. Scientific notion about the sense of adulthood as a central formation of juvenile crisis, which determine the specific of the valued appeals of deprived teenager, is extended. The meaning of notion of experiencing of juvenile crisis is definite and social-psychological descriptions of teenager of boarding-school are researched in the process of their overcoming. Criteria are selected and grounded (social-psychological adaptivity, integrality of selfmarking, adequacy of Me-character), their indexes and typology (normative, situational, deprivational) of experiencing the age crisis by deprived teenagers. The correcting program directed on actualization of sociogenetic necessity of selfacceptance and self-realization of teenagers of boarding-school is developed and approved.

Key words: crisis, juvenile crisis, experiencing the age crisis by teenagers, deprivation, deprived teenager, sense of adulthood, emotional-valued appeals, ideal and real form of development, social-psychological adaptivity, types of experiencing the juvenile crisis.

Підписано до друку 12.05.2003 р. Формат 60x90/16.
Ум.друк.арк. 0,9. Обл.-вид.арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 100.

Видавництво "Науковий світ"®
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
03150, м.Київ-150, вул. Горького, 51, оф. 1211.
227-01-89, 419-38-44

Смач